

А. П. Тертишний

**ПОКРИТОНАСІННІ РОСЛИНИ
ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ**

ЧАСТИНА 3

Навчальний посібник

Київ
Видавництво Ліра-К
2023

УДК 582:001.4:582.4/9:633:634:635

Т 35

*Рекомендувала до друку вчена рада Національного університету
біоресурсів і природокористування України.*

Протокол № 3 від 27 вересня 2023 р.

Автор:

Тертишний А.П., кандидат біологічних наук, доцент кафедри ботаніки, дендрології та лісової селекції НУБіП України.

Рецензенти:

Мінарченко В.М., доктор біологічних наук, професор завідувач кафедри фармакогнозії та ботаніки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця;

Попович С.Ю., доктор біологічних наук, професор кафедри ландшафтно-ї архітектури та фітодизайну НУБіП України;

Федорончук М.М., доктор біологічних наук, старший науковий співробітник відділу систематики і флористики судинних рослин Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України.

Тертишний А.П.

Т 35

Покритонасінні рослини Лісостепу України. У 3-х ч. Ч. 3 :
Навчальний посібник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 758 с.

ISBN 978-617-520-654-6

Зміст навчального посібника, що відповідає навчальній дисципліні «Ботаніка», розроблено для підготовки бакалаврів зі спеціальностей 205 «Лісове господарство» та 206 «Садово-паркове господарство» у закладах вищої освіти. У ньому подано опис морфологічних особливостей і типів лісорослинних умов для 269 видів покритонасінних рослин Лісостепу України, що належать до 44 родин, 18 порядків, клад Eudicots, Superasterids, Superrosids, Asterids, Rosids, Fabids, Malvids та Lamiids системи APG IV.

Посібник буде корисний студентам, аспірантам та викладачам закладів вищої освіти.

УДК 582:001.4:582.4/9:633:634:635

ISBN N 978-617-520-654-6

© Тертишний А.П., 2023

© Видавництво Ліра-К, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

РОЗДІЛ 1. ОПИС ПОКРИТОНАСІННИХ РОСЛИН ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

<i>Humulus lupulus</i> – Хміль звичайний.....	17
<i>Elaeagnus angustifolia</i> – Маслинка вузьколиста.....	20
<i>Frangula alnus</i> – Крушина ламка.....	22
<i>Rhamnus cathartica</i> – Жостір проносний.....	25
<i>Prunus stepposa</i> – Терен степовий.....	28
<i>Prunus avium</i> – Черешня.....	30
<i>Prunus mahaleb</i> – Вишня антипка, кучина.....	32
<i>Prunus padus</i> – Черемха звичайна.....	34
<i>Prunus spinosa</i> – Слива колюча, терен колючий.....	37
<i>Crataegus pentagyna</i> – Глід п'ятистовпчиковий.....	39
<i>Crataegus ucrainica</i> – Глід український.....	41
<i>Malus praecox</i> – Яблуня рання.....	44
<i>Malus sylvestris</i> – Яблуня лісова.....	46
<i>Pyrus communis</i> – Груша звичайна.....	48
<i>Sorbus aucuparia</i> – Горобина звичайна.....	50
<i>Agrimonia eupatoria</i> – Парило звичайне.....	52
<i>Geum rivale</i> – Гравілат річковий.....	55
<i>Geum urbanum</i> – Гравілат міський.....	57
<i>Comarum palustre</i> – Вовче тіло болотяне.....	60
<i>Fragaria vesca</i> – Суниці лісові.....	62
<i>Fragaria viridis</i> – Суниці зелені.....	64
<i>Potentilla alba</i> – Перстач білий.....	66
<i>Potentilla anserina</i> – Перстач гусячий, гусяча лапка.....	69
<i>Potentilla argentea</i> – Перстач сріблястий.....	72
<i>Potentilla incana</i> – Перстач пісковий.....	75
<i>Potentilla erecta</i> – Перстач прямостоячий, калган.....	78
<i>Rosa canina</i> – Шипшина собача.....	81
<i>Rosa majalis</i> – Шипшина травнева.....	84
<i>Rubus saxatilis</i> – Костяниця.....	87
<i>Rubus idaeus</i> – Малина.....	89
<i>Rubus caesius</i> – Ожина сиза, ожина звичайна.....	91
<i>Rubus nessensis</i> – Ожина несійська.....	94
<i>Filipendula vulgaris</i> – Гадючник звичайний.....	96
<i>Filipendula ulmaria</i> – Гадючник в'язолистий.....	98
<i>Ulmus laevis</i> – В'яз гладенький.....	100
<i>Ulmus minor</i> – В'яз малий.....	102

<i>Ulmus glabra</i> – В'яз голий, в. гірський.....	104
<i>Urtica dioica</i> – Кропива дводомна.....	106
<i>Urtica urens</i> – Кропива жалка.....	109
Запитання для самоконтролю.....	111
<i>Alnus glutinosa</i> – Вільха клейка, в. звичайна.....	112
<i>Alnus incana</i> – Вільха сіра.....	114
<i>Betula humilis</i> – Береза низька.....	116
<i>Betula pendula</i> – Береза повисла, б. бородавчаста.....	118
<i>Betula pubescens</i> – Береза пухната.....	121
<i>Carpinus betulus</i> – Граб звичайний.....	123
<i>Corylus avellana</i> – Ліщина звичайна.....	126
<i>Fagus sylvatica</i> – Бук лісовий.....	129
<i>Quercus robur</i> – Дуб звичайний.....	132
<i>Juglans regia</i> – Горіх волоський.....	135
<i>Juglans nigra</i> – Горіх чорний.....	137
<i>Juglans cinerea</i> – Горіх сірий.....	139
Запитання для самоконтролю.....	141
<i>Euonymus europaeus</i> – Бруслина європейська.....	142
<i>Euonymus nanus</i> – Бруслина карликова.....	144
<i>Euonymus verrucosus</i> – Бруслина бородавчаста.....	146
Запитання для самоконтролю.....	148
<i>Oxalis acetosella</i> – Квасениця звичайна.....	149
<i>Oxalis stricta</i> – Квасениця пряма.....	152
Запитання для самоконтролю.....	154
<i>Mercurialis perennis</i> – Переліска однорічна.....	155
<i>Euphorbia cyparissias</i> – Молочай кипарисовий.....	158
<i>Euphorbia seguieriana</i> – Молочай Сег'є.....	161
<i>Euphorbia esula</i> – Молочай гострий.....	165
<i>Euphorbia virgata</i> – Молочай прутяний.....	168
<i>Hypericum perforatum</i> – Звіробій звичайний.....	171
<i>Hypericum maculatum</i> – Звіробій чотиригранний.....	173
<i>Hypericum hirsutum</i> – Звіробій шорсткий.....	176
<i>Populus alba</i> – Тополя біла.....	178
<i>Populus nigra</i> – Тополя чорна, осокір.....	181
<i>Populus tremula</i> – Осика.....	185
<i>Salix acutifolia</i> – Верба гостролиста, шелюга.....	189
<i>Salix alba</i> – Верба біла.....	191
<i>Salix aurita</i> – Верба вушката.....	194
<i>Salix caprea</i> – Верба козяча.....	196
<i>Salix cinerea</i> – Верба попеляста.....	199
<i>Salix</i> × <i>fragilis</i> – Верба ламка.....	201
<i>Salix pentandra</i> – Верба п'ятитичинкова.....	203

<i>Salix purpurea</i> – Верба пурпурова, в. червона.....	205
<i>Salix rosmarinifolia</i> – Верба розмаринолиста.....	207
<i>Salix triandra</i> – Верба тритичинкова.....	209
<i>Salix viminalis</i> – Верба лозова, в. кошикарська.....	213
<i>Viola arvensis</i> – Фіялка польова.....	216
<i>Viola canina</i> – Фіялка собача.....	218
<i>Viola hirta</i> – Фіялка шорстка.....	220
<i>Viola mirabilis</i> – Фіялка дивовижна.....	222
<i>Viola odorata</i> – Фіялка запашна.....	224
<i>Viola palustris</i> – Фіялка болотяна.....	226
<i>Viola reichenbachiana</i> – Фіялка лісова.....	228
Запитання для самоконтролю.....	230
<i>Geranium sanguineum</i> – Журавець кривавий.....	231
<i>Geranium robertianum</i> – Герань Робертова, журавець смердючий	234
Запитання для самоконтролю.....	237
<i>Lythrum salicaria</i> – Плакун верболистий.....	238
<i>Lythrum virgatum</i> – Плакун прутяний.....	240
<i>Circaea alpina</i> – Відьмине зілля низьке.....	242
<i>Circaea lutetiana</i> – Відьмине зілля звичайне.....	244
<i>Epilobium angustifolium</i> – Зніт вузьколистий.....	246
<i>Epilobium hirsutum</i> – Зніт шорсткий.....	249
<i>Epilobium parviflorum</i> – Зніт дрібноквітковий.....	251
<i>Oenothera biennis</i> – Енотера дворічна, перелет дворічний.....	253
Запитання для самоконтролю.....	255
<i>Cotinus coggygria</i> – Рай-дерево звичайне, скумпія звичайна.....	256
<i>Rhus typhina</i> – Сумах волосистий.....	260
<i>Phellodendron amurense</i> – Бархат амурський.....	262
<i>Ptelea trifoliata</i> – В'язовик трилистий.....	264
<i>Acer pseudoplatanus</i> – Клен несправжньоюплатановий, явір.....	266
<i>Acer tataricum</i> – Клен татарський, неклен, чорноклен.....	269
<i>Acer negundo</i> – Клен ясенелистий, к. ясенелистий, негундо.....	271
<i>Acer campestre</i> – Клен польовий, паклен.....	273
<i>Acer platanoides</i> – Клен остролистий, к. звичайний.....	276
Запитання для самоконтролю.....	278
<i>Tilia cordata</i> – Липа дрібнолиста, л. звичайна, л. серцелиста.....	279
<i>Tilia europaea</i> – Липа європейська.....	282
<i>Daphne cneorum</i> – Вовче лико запашне, боровик.....	285
<i>Daphne mezereum</i> – Вовче лико звичайне.....	287
Запитання для самоконтролю.....	289
<i>Alyssum desertorum</i> – Бурачок пустельний.....	290
<i>Berteroa incana</i> – Гикавка звичайна, г. сіра.....	292
<i>Brassica rapa</i> – Капуста польова, суріпка польова.....	294

<i>Raphanus raphanistrum</i> – Редька дика.....	296
<i>Sinapis arvensis</i> – Гірчиця польова.....	298
<i>Capsella bursa-pastoris</i> – Грицики звичайні.....	300
<i>Barbarea vulgaris</i> – Суріпиця звичайна.....	302
<i>Cardamine amara</i> – Жеруха гірка.....	304
<i>Cardamine bulbifera</i> – Зубниця бульбиста.....	306
<i>Cardamine pratensis</i> – Жеруха лучна.....	309
<i>Cardamine quinquefolia</i> – Зубниця п'ятилиста.....	312
<i>Rorippa austriaca</i> – Водяний хрін австрійський.....	314
<i>Rorippa islandica</i> – Водяний хрін ісландський.....	316
<i>Rorippa sylvestris</i> – Водяний хрін лісовий.....	318
<i>Lepidium ruderale</i> – Хрiниця смердюча.....	320
<i>Sisymbrium officinale</i> – Сухоребрик лікарський.....	323
<i>Alliaria petiolata</i> – Кінський часник звичайний, к. ч. черешковий	326
<i>Thlaspi arvense</i> – Талабан польовий.....	329
Запитання для самоконтролю.....	331
<i>Viscum album</i> – Омела звичайна.....	332
Запитання для самоконтролю.....	334
<i>Amaranthus albus</i> – Щириця біла.....	335
<i>Amaranthus retroflexus</i> – Щириця загнута.....	338
<i>Chenopodium album</i> – Лобода біла.....	341
<i>Cerastium arvense</i> – Роговик польовий.....	344
<i>Cerastium holosteoides</i> – Роговик ланцетолистий, р. костянцевий, р. ланцетовидний, р. дернистий.....	346
<i>Moehringia trinervia</i> – Мерингія трижилкова.....	348
<i>Stellaria aquatica</i> – Слабник водяний.....	350
<i>Stellaria graminea</i> – Зірочник злакоподібний.....	352
<i>Stellaria holostea</i> – Зірочник великоцвітій, з. костянцевий, з. ланцетовидний, з. лісовий, з. шорстколистий.....	354
<i>Stellaria media</i> – Зірочник середній, зірочник-мокрець, мокриця середня.....	357
<i>Stellaria nemorum</i> – Зірочник гайовий.....	359
<i>Stellaria palustris</i> – Зірочник болотний, з. болотяний.....	362
<i>Scleranthus annuus</i> – Червець однорічний.....	364
<i>Scleranthus perennis</i> – Червець багаторічний.....	366
<i>Dianthus borbasii</i> – Гвоздика Борбаша.....	368
<i>Dianthus campestris</i> – Гвоздика польова.....	370
<i>Dianthus deltoides</i> – Гвоздика дельтоподібна, трав'янка.....	372
<i>Dianthus stenocalyx</i> – Гвоздика стиснуточашечна.....	374
<i>Gypsophila fastigiata</i> – Лищиця пучкувата.....	376
<i>Gypsophila paniculata</i> – Лищиця волотиста.....	378

<i>Saponaria officinalis</i> – Мильнянка лікарська, собаче мило лікарське.....	380
<i>Silene borysthena</i> – Смілка дніпровська, с. дрібноцвіта.....	382
<i>Silene chlorantha</i> – Смілка зеленкувата, с. зеленоцвіта.....	385
<i>Silene flos-cuculi</i> – Смілка зозулин цвіт.....	387
<i>Silene nutans</i> – Смілка поникла.....	389
<i>Silene viscaria</i> – Смілка клейка.....	391
<i>Silene vulgaris</i> – Смілка звичайна.....	393
<i>Herniaria glabra</i> – Остудник голий.....	395
<i>Drosera anglica</i> – Росичка англійська.....	397
<i>Drosera intermedia</i> – Росичка середня.....	399
<i>Drosera rotundifolia</i> – Росичка круглолиста.....	401
<i>Persicaria bistorta</i> – Персікарія двозакручена.....	404
<i>Persicaria hydropiper</i> – Персікарія водяний перець.....	407
<i>Polygonum aviculare</i> – Спориш звичайний.....	409
<i>Rumex acetosa</i> – Щавель кислий.....	411
<i>Rumex acetosella</i> – Щавель горобиний, щ. гороб'ячий.....	413
Запитання для самоконтролю.....	416
<i>Cornus mas</i> – Дерен звичайний, д. справжній.....	417
<i>Cornus sanguinea</i> – Дерен криваво-червоний, дерен-свидина.....	420
Запитання для самоконтролю.....	423
<i>Impatiens noli-tangere</i> – Розрив-трава звичайна.....	424
<i>Impatiens parviflora</i> – Розрив-трава дрібноквіткова, р.-т. дрібноцвіта.....	426
<i>Calluna vulgaris</i> – Верес звичайний.....	428
<i>Monotropa hypopitys</i> – Під'ялиник звичайний.....	431
<i>Chimaphila umbellata</i> – Зимолубка зонтична, порушник звичайний.....	433
<i>Orthilia secunda</i> – Боровинка однобока, ортилія однобока.....	435
<i>Pyrola media</i> – Грушанка середня.....	438
<i>Pyrola minor</i> – Грушанка мала.....	441
<i>Andromeda polifolia</i> – Андромеда багатоліста, а. білоповстиста, а. ряснолиста.....	444
<i>Vaccinium myrtillus</i> – Лохина миртова, чорниця звичайна, чорниця.....	447
<i>Vaccinium oxycoccos</i> – Лохина кислплода, журавлина болотна, ж. болотяна, ж. чотирипелюсткова.....	451
<i>Vaccinium vitis-idaea</i> – Брусниця, лохина виноградова, л. сланка.....	456
<i>Lysimachia europaea</i> – Вербозілля європейське, одинарник європейський, о. лісовий.....	459
<i>Lysimachia nummularia</i> – Вербозілля сланке, в. лучне, в. лучний чай, в. монетне.....	462

<i>Lysimachia thyrsoiflora</i> – Вербозілля китицецвіте, в. тирсоквіткове.....	464
<i>Naumburgia thyrsoiflora</i> – Кизляк болотний, к. триквітковий, к. китицецвітій.....	464
<i>Lysimachia vulgaris</i> – Вербозілля звичайне.....	467
<i>Primula veris</i> – Первоцвіт весняний.....	470
Запитання для самоконтролю.....	473
<i>Vincetoxicum hirsutaria</i> – Ластовень звичайний, л. лікарський.....	474
<i>Vinca herbacea</i> – Барвінок трав'яний, б. трав'янистий.....	477
<i>Vinca minor</i> – Барвінок звичайний, б. малий.....	481
<i>Gentiana pneumonanthe</i> – Тирлич вузьколистий, т. голубий, т. звичайний.....	484
<i>Asperula tinctoria</i> – Маренка фарбувальна.....	487
<i>Galium aparine</i> – Підмаренник чіпкий.....	489
<i>Galium boreale</i> – Підмаренник північний.....	492
<i>Galium intermedium</i> – Підмаренник середній, п. посередній.....	496
<i>Galium mollugo</i> – Підмаренник м'який.....	498
<i>Galium odoratum</i> – Підмаренник запашний.....	501
<i>Galium palustre</i> – Підмаренник болотний, п. болотяний.....	504
<i>Galium uliginosum</i> – Підмаренник багновий.....	506
<i>Galium verum</i> – Підмаренник справжній.....	508
Запитання для самоконтролю.....	511
<i>Anchusa officinalis</i> – Воловик лікарський.....	512
<i>Pulmonaria angustifolia</i> – Медунка вузьколиста.....	515
<i>Pulmonaria mollis</i> – Медунка м'яка.....	517
<i>Pulmonaria obscura</i> – Медунка темна.....	520
<i>Symphytum officinale</i> – Живокіст лікарський.....	524
<i>Symphytum tauricum</i> – Живокіст кримський.....	527
<i>Echium vulgare</i> – Синяк звичайний.....	530
<i>Cynoglossum officinale</i> – Чернокорінь лікарський.....	533
<i>Myosotis laxa</i> – Незабудка дерниста, незабудька розлога.....	535
<i>Myosotis scorpioides</i> – Незабудка болотна, незабудька болотяна, н. скорпіоноподібна.....	537
<i>Myosotis sparsiflora</i> – Незабудька рідкоцвіта, строфіостома рідкоцвіта.....	540
<i>Myosotis sylvatica</i> – Незабудка лісова, незабудька лісова.....	542
Запитання для самоконтролю.....	544
<i>Calystegia sepium</i> – Плетуха звичайна.....	545
<i>Convolvulus arvensis</i> – Берізка польова.....	548
<i>Lycium barbarum</i> – Повій звичайний.....	551
<i>Solanum dulcamara</i> – Паслін солодко-гіркий, паслін-глісник, глісник.....	553

Запитання для самоконтролю.....	556
<i>Ajuga genevensis</i> – Горлянка женевська.....	557
<i>Ajuga reptans</i> – Горлянка повзуча.....	559
<i>Teucrium chamaedrys</i> – Самосил гайовий, с. звичайний.....	562
<i>Lamium album</i> – Глуха кропива біла.....	565
<i>Lamium galeobdolon</i> – Глуха кропива жовтожабрієва, г. к. жовта, г. к. зеленчукова, жовтий жабрій звичайний, зеленчук жовтий...	567
<i>Lamium maculatum</i> – Глуха кропива плямиста, г. к. крапчаста....	570
<i>Leonurus cardiaca</i> – Собача кропива звичайна.....	572
<i>Leonurus quinquelobatus</i> – Собача кропива п'ятилопатева, с. к. звичайна, с. к. звичайна волохата.....	574
<i>Ballota nigra</i> – М'яточник чорний.....	577
<i>Betonica officinalis</i> – Буквиця лікарська.....	580
<i>Stachys annua</i> – Чистець однорічний.....	583
<i>Stachys germanica</i> – Чистець німецький, ч. германський.....	585
<i>Stachys palustris</i> – Чистець болотяний, ч. болотний.....	587
<i>Stachys recta</i> – Чистець прямий.....	590
<i>Stachys sylvatica</i> – Чистець лісовий.....	593
<i>Clinopodium vulgare</i> – Пахучка звичайна.....	597
<i>Lycopus europaeus</i> – Вовконіг європейський.....	599
<i>Lycopus exaltatus</i> – Вовконіг високий.....	601
<i>Mentha aquatica</i> – М'ята водяна.....	603
<i>Mentha arvensis</i> – М'ята польова.....	605
<i>Mentha</i> × <i>verticillata</i> – М'ята кільчаста.....	607
<i>Origanum vulgare</i> – Материнка звичайна.....	609
<i>Prunella grandiflora</i> – Суховершки великоквіткові.....	611
<i>Prunella vulgaris</i> – Суховершки звичайні.....	614
<i>Thymus pulegioides</i> – Чебрець блошиний, ч. широколистий, ч. український.....	617
<i>Thymus pannonicus</i> – Чебрець паннонський, ч. Маршалла, ч. Маршаллів.....	619
<i>Thymus serpyllum</i> – Чебрець повзучий, ч. пісковий, ч. плазкий...	622
<i>Glechoma hederacea</i> – Розхідник звичайний.....	624
<i>Glechoma hirsuta</i> – Розхідник шорсткий, р. волосистий.....	627
<i>Salvia pratensis</i> – Шавлія лучна.....	629
<i>Scutellaria altissima</i> – Шоломниця висока.....	632
<i>Scutellaria galericulata</i> – Шоломниця звичайна, ш. перукова.....	635
<i>Scutellaria hastifolia</i> – Шоломниця списолиста.....	637
<i>Fraxinus excelsior</i> – Ясен звичайний.....	640
<i>Fraxinus pennsylvanica</i> – Ясен пенсильванський, я. пенсильванський.....	643
<i>Ligustrum vulgare</i> – Бирючина звичайна.....	645

<i>Lathraea squamaria</i> – Петрів хрест лускатий.....	648
<i>Melampyrum pratense</i> – Перестріч лучний.....	650
<i>Linaria genistifolia</i> – Льонок дроколистий.....	653
<i>Linaria vulgaris</i> – Льонок звичайний.....	656
<i>Digitalis grandiflora</i> – Наперстянка великоцвіткова, н. великоцвіта, наперсник великоцвітний.....	658
<i>Gratiola officinalis</i> – Авран лікарський.....	661
<i>Plantago major</i> – Подорожник великий.....	663
<i>Plantago media</i> – Подорожник середній.....	666
<i>Plantago lanceolata</i> – Подорожник ланцетолистий.....	669
<i>Plantago indica</i> – Подорожник індійський, п. пісковий, п. шорсткий.....	672
<i>Veronica anagallis-aquatica</i> – Вероніка берегова, в. джерельна, в. прибережна.....	676
<i>Veronica prostrata</i> – Вероніка лежача.....	679
<i>Veronica beccabunga</i> – Вероніка струмкова.....	681
<i>Veronica chamaedrys</i> – Вероніка дібровна.....	684
<i>Veronica spicata</i> – Вероніка колосиста.....	687
<i>Veronica incana</i> – Вероніка сива.....	690
<i>Veronica officinalis</i> – Вероніка лікарська.....	693
<i>Scrophularia umbrosa</i> – Ранник тіньовий, р. затінковий, р. крилатий.....	696
<i>Scrophularia nodosa</i> – Ранник вузлуватий, р. шишкуватий.....	698
<i>Verbascum lychnitis</i> – Дивина борошніста, д. волотиста.....	701
<i>Verbascum phoeniceum</i> – Дивина фіолетова.....	704
<i>Verbascum phlomoides</i> – Дивина лікарська, д. залізнякавидна, д. звичайна.....	707
Запитання для самоконтролю.....	710
Список латинських назв рослин.....	711
Список українських назв рослин.....	718
Список використаних джерел.....	737

ПЕРЕДМОВА

У першій частині посібника подано коротку характеристику Лісостепу України, а також новітні відомості щодо систематики 73 родин та 30 порядків покритонасінних рослин цієї зони відповідно до системи APG IV. Також наведено опис морфологічних особливостей і типів лісорослинних умов для 69 видів покритонасінних рослин, що входять до 33 родів, 13 родин, 6 порядків (Acorales, Alismatales, Asparagales, Liliales, Piperales, Poales) і клад Magnoliids, Monocots та Commelinids.

Другу частину посібника присвячено опису морфологічних особливостей і типів лісорослинних умов для 133 видів покритонасінних рослин Лісостепу України, що належать до 67 родів, 11 родин, 4 порядків (Fabales, Poales, Ranunculales, Saxifragales) і клад Monocots, Commelinids, Eudicots, Superrosids, Rosids та Fabids. У третій частині висвітлено вирізнені особливості та типи для наступних 269 видів цієї зони, що формують 129 родів, 44 родин, 18 порядків і належать до клад Eudicots, Superasterids, Superrosids, Asterids, Rosids, Fabids, Malvids та Lamiids.

У системі класифікації Fabids наведено порядки Rosales, Fagales, Celastrales, Oxalidales, Malpighiales, Geraniales.

Порядок Rosales містить 6 родин (Cannabaceae, Elaeagnaceae, Rhamnaceae, Rosaceae, Ulmaceae, Urticaceae), 19 родів, 39 видів.

Родину Cannabaceae представлено одним родом (*Humulus*) та одним видом (*Humulus lupulus*), родину Elaeagnaceae – одним родом (*Elaeagnus*) та одним видом (*Elaeagnus angustifolia*), родину Rhamnaceae – двома родами (*Frangula* й *Rhamnus*), двома видами (*Frangula alnus* та *Rhamnus cathartica*), родину Rosaceae – 13 родами (*Agrimonia*, *Comarum*, *Crataegus*, *Filipendula*, *Fragaria*, *Geum*, *Malus*, *Potentilla*, *Prunus*, *Pyrus*, *Rosa*, *Rubus*, *Sorbus*), 30 видами (*Agrimonia eupatoria*, *Comarum palustre*, *Crataegus pentagyna*, *C. ucrainica*, *Filipendula ulmaria*, *F. vulgaris*, *Fragaria vesca*, *F. viridis*, *Geum rivale*, *G. urbanum*, *Malus praecox*, *M. sylvestris*, *Potentilla alba*, *P. anserina*, *P. argentea*, *P. erecta*, *P. incana*, *Prunus avium*, *P. mahaleb*, *P. padus*, *P. spinosa*, *P. stepposa*, *Pyrus communis*, *Rosa canina*, *R. majalis*, *Rubus caesius*, *R. idaeus*, *R. nessensis*, *R. saxatilis*, *Sorbus aucuparia*), родину Ulmaceae – одним родом (*Ulmus*) та трьома видами (*Ulmus glabra*, *U. laevis*, *U. minor*), родину Urticaceae – одним родом (*Urtica*) та двома видами (*Urtica dioica*, *U. urens*).

Порядок Fagales містить три родини (Betulaceae, Fagaceae, Juglandaceae), сім родів, 12 видів.

Родину Betulaceae представлено чотирма родами (*Alnus*, *Betula*, *Carpinus*, *Corylus*) та сімома видами (*Alnus glutinosa*, *A. incana*, *Betula humilis*, *B. pendula*, *B. pubescens*, *Carpinus betulus*, *Corylus avellana*), родину Fagaceae – двома родами (*Fagus* та *Quercus*), двома видами (*Fagus sylvatica* та *Quercus robur*), родину Juglandaceae – одним родом (*Juglans*), трьома видами (*Juglans cinerea*, *J. nigra* та *J. regia*).

Порядок Celastrales містить одну родину (Celastraceae), один рід (*Euonymus*), три види (*Euonymus europaeus*, *E. nanus*, *E. verrucosus*).

Порядок Oxalidales репрезентовано однією родиною (Oxalidaceae), одним родом (*Oxalis*) та двома видами (*Oxalis acetosella*, *O. stricta*).

Порядок Malpighiales представлено чотирма родинами (Euphorbiaceae, Hypericaceae, Salicaceae, Violaceae), шістьма родами та 29 видами.

Родина Euphorbiaceae містить два роди (*Euphorbia* та *Mercurialis*), п'ять видів (*Euphorbia cyparissias*, *E. esula*, *E. seguieriana*, *E. virgata*, *Mercurialis perennis*), родина Hypericaceae – один рід (*Hypericum*), три види (*Hypericum hirsutum*, *H. maculatum*, *H. perforatum*), родина Salicaceae – два роди (*Populus* та *Salix*), 14 видів (*Populus alba*, *P. nigra*, *P. tremula*, *Salix* × *fragilis*, *S. acutifolia*, *S. alba*, *S. aurita*, *S. caprea*, *S. cinerea*, *S. pentandra*, *S. purpurea*, *S. rosmarinifolia*, *S. triandra*, *S. viminalis*), родина Violaceae – один рід та сім видів (*Viola arvensis*, *V. canina*, *V. hirta*, *V. mirabilis*, *V. odorata*, *V. palustris*, *V. reichenbachiana*).

Порядок Geraniales репрезентовано однією родиною (Geraniaceae), одним родом (*Geranium*), двома видами (*Geranium robertianum*, *G. sanguineum*).

У системі клади Malvids наведено порядки Myrtales, Sapindales, Malvales, Brassicales.

Порядок Myrtales містить дві родини (Lythraceae та Onagraceae), чотири роди та вісім видів.

Родину Lythraceae представлено одним родом (*Lythrum*) і двома видами (*Lythrum salicaria* та *L. virgatum*), а родину Onagraceae – трьома родами (*Circaea*, *Epilobium*, *Oenothera*) та шістьма видами (*Circaea alpina*, *C. lutetiana*, *Epilobium angustifolium*, *E. hirsutum*, *E. parviflorum*, *Oenothera biennis*).

Порядок Sapindales містить три родини (Anacardiaceae, Rutaceae, Sapindaceae), п'ять родів і дев'ять видів.

Родину Anacardiaceae репрезентовано двома родами (*Cotinus* та *Rhus*), двома видами (*Cotinus coggygria* та *Rhus typhina*), родину Rutaceae – двома

родами (*Phellodendron*, *Ptelea*), двома видами (*Phellodendron amurense* та *Ptelea trifoliata*), родину Sapindaceae – одним родом (*Acer*) та п'ятьма видами (*Acer campestre*, *A. negundo*, *A. platanoides*, *A. pseudoplatanus*, *A. tataricum*).

Порядок Malvales містить дві родини (Malvaceae та Thymelaeaceae), два роди (*Daphne* та *Tilia*) та чотири види (*Daphne cneorum*, *D. mezereum*, *Tilia cordata*, *T. europaea*).

Родину Malvaceae представлено одним родом (*Tilia*) та двома видами (*Tilia cordata*, *T. europaea*), а родину Thymelaeaceae – також одним родом (*Daphne*) та двома видами (*Daphne cneorum* і *D. mezereum*).

Порядок Brassicales репрезентовано однією родиною (Brassicaceae) 13 родами (*Alliaria*, *Alyssum*, *Barbarea*, *Berteroa*, *Brassica*, *Capsella*, *Cardamine*, *Lepidium*, *Raphanus*, *Rorippa*, *Sinapis*, *Sisymbrium*, *Thlaspi*), 18 видами (*Alliaria petiolata*, *Alyssum desertorum*, *Barbarea vulgaris*, *Berteroa incana*, *Brassica rapa*, *Capsella bursa-pastoris*, *Cardamine amara*, *C. bulbifera*, *C. pratensis*, *Cardamine quinquefolia*, *Lepidium ruderale*, *Raphanus raphanistrum*, *Rorippa austriaca*, *R. islandica*, *R. sylvestris*, *Sinapis arvensis*, *Sisymbrium officinale*, *Thlaspi arvense*).

Систему класи Superasterids представлено порядками Santalales та Caryophyllales.

Порядок Santalales містить одну родину (Santalaceae), один рід (*Viscum*) та один вид (*Viscum album*).

Порядок Caryophyllales репрезентовано чотирма родинами (Amaranthaceae, Caryophyllaceae, Droseraceae, Polygonaceae), 14 родами та 36 видами.

Родина Amaranthaceae містить два роди (*Amaranthus* і *Chenopodium*) та три види (*Amaranthus albus*, *A. retroflexus*, *Chenopodium album*), Caryophyllaceae – вісім родів (*Cerastium*, *Dianthus*, *Gypsophila*, *Herniaria*, *Moehringia*, *Saponaria*, *Silene*, *Stellaria*), 25 видів (*Cerastium arvense*, *C. holosteoides*, *Dianthus borbasii*, *D. campestris*, *D. deltoides*, *D. stenocalyx*, *Gypsophila fastigiata*, *G. paniculata*, *Herniaria glabra*, *Moehringia trinervia*, *Saponaria officinalis*, *Scleranthus annuus*, *S. perennis*, *Silene borysthenea*, *S. chlorantha*, *S. flos-cuculi*, *S. nutans*, *S. viscaria*, *S. vulgaris*, *Stellaria aquatica*, *S. graminea*, *S. holostea*, *S. media*, *S. nemorum*, *S. palustris*), Droseraceae – один рід (*Drosera*) та три види (*Drosera anglica*, *D. intermedia*, *D. rotundifolia*), Polygonaceae – три роди (*Persicaria*, *Polygonum*, *Rumex*) та п'ять видів (*Persicaria bistorta*, *P. hydropiper*, *Polygonum aviculare*, *Rumex acetosa*, *R. acetosella*).

Порядок Cornales репрезентовано однією родиною (Cornaceae), одним родом (*Cornus*) та двома видами (*Cornus mas* і *C. sanguinea*).

Систему клади Asterids представлено порядками Cornales та Ericales.

Порядок Cornales містить одну родину (Cornaceae), один рід (*Cornus*) та два види (*Cornus mas* і *C. sanguinea*).

Порядок Ericales репрезентовано трьома родинами (Balsaminaceae, Ericaceae, Primulaceae), десятьма родами та 17 видами.

Родину Balsaminaceae представлено одним родом (*Impatiens*), двома видами (*Impatiens noli-tangere*, *I. parviflora*), Ericaceae – сімома родами (*Andromeda*, *Calluna*, *Chimaphila*, *Monotropa*, *Orthilia*, *Pyrola*, *Vaccinium*), десятьма видами (*Andromeda polifolia*, *Calluna vulgaris*, *Chimaphila umbellata*, *Monotropa hypopitys*, *Orthilia secunda*, *Pyrola media*, *P. minor*, *Vaccinium myrtillus*, *V. oxycoccus*, *V. vitis-idaea*), Primulaceae – двома родами (*Lysimachia* та *Primula*), п'ятьма видами (*Lysimachia europaea*, *L. nummularia*, *L. thyrsoflora*, *L. vulgaris*, *Primula veris*).

Систему клади Lamiids репрезентують порядки Gentianales, Boraginales, Solanales, Lamiales.

Порядок Gentianales містить три родини (Aprocynaceae, Gentianaceae та Rubiaceae), п'ять родів, 13 видів.

Родину Aprocynaceae представлено двома родами (*Vinca* та *Vincetoxicum*), трьома видами (*Vinca herbacea*, *V. minor*, *Vincetoxicum hirundinaria*), Gentianaceae – одним родом (*Gentiana*) та одним видом (*Gentiana pneumonanthe*), Rubiaceae – двома родами (*Asperula* та *Galium*) та дев'ятьма видами (*Asperula tinctoria*, *Galium aparine*, *G. boreale*, *G. intermedium*, *G. mollugo*, *G. odoratum*, *G. palustre*, *G. uliginosum*, *G. verum*).

Порядок Boraginales містить одну родину (Boraginaceae), шість родів (*Anchusa*, *Cynoglossum*, *Echium*, *Myosotis*, *Pulmonaria*, *Symphytum*) та 12 видів (*Anchusa officinalis*, *Cynoglossum officinale*, *Echium vulgare*, *Myosotis laxa*, *M. scorpioides*, *M. sparsiflora*, *M. sylvatica*, *Pulmonaria angustifolia*, *P. mollis*, *P. obscura*, *Symphytum officinale*, *S. tauricum*).

Порядок Solanales репрезентовано двома родинами (Convolvulaceae та Solanaceae), чотирма родами й чотирма видами. Родину Convolvulaceae представлено двома родами (*Calystegia* та *Convolvulus*), а також двома видами (*Calystegia sepium* і *Convolvulus arvensis*), родину Solanaceae – двома родами (*Lycium* та *Solanum*) і двома видами (*Lycium barbarum* та *Solanum dulcamara*).

Порядок Lamiales містить п'ять родин (Lamiaceae, Oleaceae, Orobanchaceae, Plantaginaceae, Scrophulariaceae), 27 родів, 58 видів. Родину

Lamiaceae представлено 16 родами (*Ajuga*, *Ballota*, *Betonica*, *Clinopodium*, *Glechoma*, *Lamium*, *Leonurus*, *Lycopus*, *Mentha*, *Origanum*, *Prunella*, *Salvia*, *Scutellaria*, *Stachys*, *Teucrium*, *Thymus*) та 33 видами (*Ajuga genevensis*, *A. reptans*, *Teucrium chamaedrys*, *Lamium album*, *L. galeobdolon*, *L. maculatum*, *Leonurus cardiaca*, *L. quinquelobatus*, *Ballota nigra*, *Betonica officinalis*, *Stachys annua*, *S. germanica*, *S. palustris*, *S. recta*, *S. sylvatica*, *Clinopodium vulgare*, *Lycopus europaeus*, *L. exaltatus*, *Mentha aquatica*, *M. arvensis*, *M. × verticillata*, *Origanum vulgare*, *Prunella grandiflora*, *P. vulgaris*, *Thymus pulegioides*, *T. pannonicus*, *T. serpyllum*, *Glechoma hederacea*, *G. hirsuta*, *Salvia pratensis*, *Scutellaria altissima*, *S. galericulata*, *S. hastifolia*), Oleaceae – двома родами (*Fraxinus* та *Ligustrum*), трьома видами (*Fraxinus excelsior*, *F. pennsylvanica*, *Ligustrum vulgare*), Orobanchaceae – двома родами (*Lathraea* та *Melampyrum*), двома видами (*Lathraea squamaria* та *Melampyrum pratense*), Plantaginaceae – п'ятьма родами (*Digitalis*, *Gratiola*, *Linaria*, *Plantago*, *Veronica*), 15 видами (*Digitalis grandiflora*, *Gratiola officinalis*, *Linaria genistifolia*, *L. vulgaris*, *Plantago major*, *P. media*, *P. lanceolata*, *P. indica*, *Veronica anagallis-aquatica*, *V. prostrata*, *V. beccabunga*, *V. chamaedrys*, *V. spicata*, *V. incana*, *V. officinalis*), Scrophulariaceae – двома родами (*Scrophularia* та *Verbascum*), п'ятьма видами (*Scrophularia umbrosa*, *S. nodosa*, *Verbascum lychnitis*, *V. phoeniceum*, *V. phlomoides*).

Опис кожного виду містить латинську назву, морфологічну характеристику, належність до еколого-ценотичної групи, відношення до тропності, світла, водного режиму, інформацію про природоохоронний статус (Офіційні переліки регіонально рідкісних рослин..., 2012; Перелік видів рослин..., 2021; Про затвердження переліків..., 2021), основну біоморфу, тривалість великого життєвого циклу, основні типи вегетації, типи надземних пагонів, типи підземних пагонів, екобіоморфу (біологічний тип) за К. Раункієром (Raunkiaer, 1937), ареалогічну формулу (Meusel, Jäger, Weinert, 1965), господарське використання, поширення у світі (Флора України, 1938–1965; Екофлора України, 2000–2010) і на території України (Определитель..., 1987) та рисунок рослини. Подано відомості про рослини-індикатори лісорослинних умов (Шабарова, 1982; Юхновський, Левандовська, Хрик, 2013) та діагностичні види синтаксонів відповідно до Продромусу рослинності України (Дубина та ін., 2019). Назви синтаксонів узгоджені з Міжнародним кодексом фітосоціологічної номенклатури (ICPN) (Weber et al., 2000), раритетності біотопів – з Директивою Ради Європи (ДРС) 92/43/ЄЕС (Council..., 1992).

Рослини розташовано в алфавітному порядку в межах родів, роди – у межах родин, а родини – у межах порядків. Порядки розміщено згідно з системою APG IV (2016), латинські назви рослин та їхні синонімічні назви подано відповідно до новітніх номенклатурних досліджень (WFO), українські назви таксонів – згідно з «Определителем высших растений Украины» (Определитель..., 1987), Словником українських наукових і народних назв судинних рослин (Кобів, 2004) та Флори УРСР (Флора УРСР, 1936–1965). Валідні назви видів рослин виділено напівжирним шрифтом, синонімічні – звичайним.

Наприкінці посібника наведено списки латинських та українських назв рослин і сторінки з їхніми описами.

Мета пропонованого посібника – дати коротку, але водночас різнобічну та стандартизовану інформацію про покритонасінні рослини Лісостепу України, що стане в пригоді працівникам лісового господарства, студентам лісогосподарських і біологічних спеціальностей, учителям-біологам, заготівельникам рослинної сировини.

Автор висловлює щирю подяку рецензентам: доктору біологічних наук, професору завідувачу кафедри фармакогнозії та ботаніки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця Мінарченко В.М., доктору біологічних наук, професору кафедри ландшафтної архітектури та фітодизайну НУБіП України Поповичу С.Ю., доктору біологічних наук, старшому науковому співробітнику відділу систематики і флористики судинних рослин Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України Федорончуку М.М., а також доктору філологічних наук, професору Навальній М.І., доктору філологічних наук, професору, дійсному члену Національної академії вищої освіти України, заслуженому діячу науки і техніки України, члену Національної спілки письменників України, члену Національної спілки журналістів України, члену Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка Степаненку М.І., доктору біологічних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки України Якубенку Б.Є. за поради, побажання та слухні зауваження щодо навчального посібника. Автор також висловлює щирю вдячність працівникам кафедри ботаніки, дендрології та лісової селекції Національного університету біоресурсів і природокористування України за сприяння виходу у світ цього посібника.

РОЗДІЛ 1. ОПИС ПОКРИТОНАСІННИХ РОСЛИН ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

Humulus lupulus – Хміль звичайний

Angiosperms Покритонасінні

Rosales Розоцвіті

Cannabaceae Коноплеві

Humulus Хміль

Кореневище довге, шнуроподібне, повзуче, м'ясисте, темно- або світлобурого забарвлення. Стебло витке, порожнисте, чотиригранне, на ребрах, особливо в нижній частині з густими, короткими, гачкоподібними, гострими шипиками. Листки супротивні, з довгими черешками та майже такої ширини, зверху темно-зелені, гладенькі або шорсткі, знизу світлозелені, гладенькі або шорсткі, знизу світлозелені й дуже шорсткі, із золотисто-жовтими залозками, верхні – часто цілісні, решта – округлі або яйцеподібні, із серцеподібною основою, 3–5-лопатові або надрізані, з яйцеподібними, загостреними, грубо-пилчастими або грубо-зубчастими лопатями, кожний зубчик закінчується коротеньким гострячком. Черешки тонкі, майже округлі, темно-зелені, гостро-шорсткі й чіпкі. Прилистки голі, частково зрослі, великі, ланцетні, цілокраї або слабо-зубчасті, інколи з розщепленою верхівкою. Квітки одностатеві, дводомні, у пазушних суцвіттях. Тичинкові квітки в пазушних або верхівкових, пухких, волотеподібних суцвіттях, дрібні, зеленувато-білуваті або жовтувато-зелені, на тонких, коротких квітконіжках, біля основи розгалужень і квітконіжок розташовані ланцетно-шилоподібні, трав'янисті приквіточки. Оцвітина тичинкових квіток біля основи п'ятироздільна, проста, чашечкоподібна, з довгасто-тупими, дещо ввігнутими по краям, плівчастими, війчастими, іззовні шорсткими частками, укритими жовтими залозками. Тичинок п'ять, супротивні часткам оцвітини й за довжиною рівні їм. Пиляки потовщені, довгасті, тупі, жовті, довші за тичинкові нитки, двогнізді, із жовтими, смоляними залозками. Тичинкові квітки в головках на коротких квітконіжках. Кожна квітка має зачаткову оцвітину й приквіток, що її оточує. Стовпчик

коротенький, з двома ниткоподібними приймочками, зав'язь верхня, одногнізда, з одним довгасто-яйцеподібним, тупим насінним зачатком. Плід – однонасінний горішок, майже округлий, дещо стиснутий з боків, білувато-сірий. Насінина безбілкова (рис. 3.204).

На вологих місцях, по берегах боліт, на крайових частинах лісів, серед чагарників, індикатор сирих сугрудів та грудів – С₄, D₄, заввишки 3–6 м, квітує VII–VIII, ксеромезофіт, трав'яний однорічник, терофіт, літньозелений, безрозетковий, без кореневищ, m-temp.(oz₁₋₃)EUR-WAS.

Поширення в Україні: Полісся, Карпати, Прикарпаття (звичайно), Лісостеп (досить звичайно), Степ (зрідка).

Загальне поширення: Південна та Середня Європа до Скандинавії, Мала Азія, Середня Азія, Західний Сибір, Північна Америка.

Господарське значення рослини: лікарське, харчове.